

В ТВОРЧЕСКАТА ЛАБОРАТОРИЯ НА ХРИСТО БОТЕВ

Илия Тодоров

Творческият процес у Ботев — във всичките му фази и нюанси, в цялата му сложност и дълбочина — едва ли ще бъде някога напълно изяснен. Ние не разполагаме с каквито и да било указания от самия поет за възникването и развитието на замисъла на неговите творби, за първите проблясъци на образи и сравнения в неговото съзнание, за продължителността и хода на неговата работа над едно или друго стихотворение. Ботев не ни е оставил нито откровени признания в писма до свои близки и познати, нито подробни дневници, нито предварителни записки и планове, нито многобройни ръкописи, фиксиращи всяка стъпка от извървяния път към художествено съвършенство. Единственият документален материал, свързан непосредствено с неговата творческа дейност, е малкият фрагмент от черновата на последното му стихотворение, посветено на апостола на свободата Васил Левски. Съвсем оскъдни са данните за творческия процес у Ботев и в спомените на неговите съвременници. Ето защо главното свидетелство за работата на великия поет остават поправките, които той внася в повторните издания на своите стихотворения. Внимателният анализ на тези поправки ни дава възможност да надгърнем в творческата лаборатория на Ботев и да проследим отблизо неговата работа над стиха, да се запознаем с принципите, от които се е ръководил вискателният художник в стремежа си към максимално усъвършенстване на поетическата реч.

Трябва да отбележим, че поправките в стихотворенията на Ботев са привличали вниманието на издателите и изследователите на неговото творчество многократно. Те правят впечатление още на първия редактор на Ботевите съчинения — Захари Стоянов. В подготвеното през 1888 г. от него издание при някои от стихотворенията се посочват под линия по-важните варианти, съдържащи се в първите публикации, а понякога дори се поместват изцяло предходните редакции. Редакционните различия в публикациите на Ботевите стихотворения са намерили място и в редица други издания на неговите съчинения: в изданията, подготвени от Иванка Ботева и Иван Клиничаров през 1907 г., от д-р К. Кръстев през 1919 г., от Михаил Димитров през 1924 г. (става дума за изданието „Христо Ботев, Неизвестни произведения“, където са поместени непознатите дотогава редакции на три Ботеве стихотворения), в изданията на Иван Хаджов от 1926 г., на Георги Константинов от 1940 г., на Михаил Димитров пак от 1940 г. (преиздадено през 1945, 1950, 1958 и 1971 г.), в други две издания на Ботевите стихотворения, редактирани съответно от Ал. Бурмов (1946) и М. Димитров (1947), във второто издание на Ботевите съчинения под редакцията на Ал. Бурмов от 1948 г. и др. В някои случаи издателите на Ботевите стихотворения не се задоволяват само с посочването на редакционните различия, но вземат отношение към характера на поправките, стремят се да обяснят причините за тяхната поява.

Най-голям интерес в тази насока представлява обширният коментар в т. нар. „автентично издание“ на д-р К. Кръстев, където се отделя специално внимание на въпросите, свързани с произхода и автентичността на поправките в Ботевите стихотворения. Това издание за съжаление е останало недовършено поради настъпилата междувременно смърт на редактора.

Поправките в стихотворенията на Ботев са разглеждани също и в редица специални изследвания. През 1919 г. Иван Хаджов обнародва в сп. „Борба“ (г. II, кн. I, с. 1—14) статията „Работата на Ботйова върху стихотворенията му (извод от наблюдения и проучване)“. През следващата година Боян Пенев доклажда в Историко-филологическия клон на Българската академия на науките студията на Хаджов „Поправки и преработки в стихотворенията на Ботева“, публикувана две години по-късно в „Списание на БАН“ (кн. XXIV, № 13, с. 193—254). Интересът на Хаджов към поправките в Ботевите стихотворения не се изчерпва с обнародването на този обемист труд. През следващите години в печата се появяват няколко негови статии, в които се разглежда обстойно работата на Ботев над отделни стихотворения: „Текстови разлики в публикациите на „Борба“ (в сб. „Прослава“. Издава ученолюбивото дружество „Христо Ботев“ в Калофер. София, 1926, с. 25—30); „Текстови различия в публикациите на Ботевата „Елегия“ (сп. „Листопад“, г. XII, 1931, кн. 9—10, с. 217—228); „Текстови разлики в публикациите на Ботевата „Пристанала“ (сп. „Листопад“, г. XIV, 1933, кн. 9—10, с. 214—224). След това Хаджов обобщава своите наблюдения над редакциите на Ботевите стихотворения в отделна книга под наслов „Стихотворенията на Ботева, т. I. Поправки и преработки“ (София, 1947, 304 с.). Поправките в стихотворенията на Ботев привличат по-късно вниманието и на други изследователи. Ст. Попвасилев им посвещава един малък дял от книгата си „Език и стил на Ботев и Каравелов“ (София, 1956, с. 18—25). Ботевата работа над стиха е разглеждана накратко и от М. Вълнев в статията „Творческият процес у Ботев“ (сп. „Език и литература“, г. XI, 1956, кн. 3, с. 168—172). Кратък, но съдържателен анализ на поправките в Ботевите стихотворения е направен от П. Динеков в студията „Поезията на Христо Ботев“ (сп. „Септември“, 1959, кн. 1, с. 156—157). Върху промените в текста на някои Ботеви стихотворения спира поглед също и Св. Цонев в книгата си „Христо Ботев. Поезия и правда“ (София, 1970, с. 68—71, 125—126, 143—144). Накрая с поправките, които внася Ботев в текста на своите стихотворения след първоначалното им обнародване, твърде подробно се занимават Иван Унджиев и Цвета Унджиева в наскоро издадената монография „Христо Ботев — живот и дело“ (София, 1975, с. 70—75, 98—103, 158—159, 202—205, 213—216, 272—277 и мн. др.).

Авторите на цитираните изследвания имат безспорни заслуги за изясняването на редица въпроси, свързани с поправките в Ботевите стихотворения. Особено ценни са приносите в тази област на заслужилия ботевовед Ив. Хаджов, който в продължение на няколко десетилетия упорито и всеотдайно е работил над проблемите на Ботевия текст. Много от неговите наблюдения над отделни поправки в Ботевите стихотворения са образец за изчерпателен и разностранен филологически анализ. Трябва обаче веднага да отбележим, че някои от тълкуванията на Хаджов са неприемливи от гледище на марксистко-ленинската методология. Освен това някои от основните му изводи за работата на Ботев над стиха, при все че се приемат и от други изследователи, са неубедителни. Преди всичко няма достатъчно основания за разграничаването на две степени — поправки и преработки — в работата на Ботев над стихотворенията след първоначалното им обнародване (първата степен, по мнението на Хаджов, се среща във всички Ботеви стихотворения, а втората обхваща само пет стихотворения:

„Майце си“, „Към брата си“, „Дялба“, „Елегия“ и стихотворението за Левски.¹ Неубедителен е Хаджов и при определянето на произхода на поправките в стихотворенията, публикувани в редактирания от Л. Каравелов в. „Свобода“: в едни случаи той допуска Каравеловата намеса, а в други случаи, без да посочва каквито и да било аргументи, я отхвърля като отдава поправките само на влиянието на Каравелов върху Ботев.²

За да направим една обективна характеристика на работата на Ботев над текста на стихотворенията след първоначалното им обнародване, ще трябва предварително да разграничим поправките на две основни категории:

1) Поправки, при които чуждата намеса се изключва. Към тази категория отнасяме промените във всички стихотворения, публикувани първоначално в Ботеви издания и след това напечатани за втори път в стихосбирката „Песни и стихотворения“: четирите стихотворения, които Ботев обнародва през лятото на 1871 г. във в. „Дума на българските емигранти“ („На прощаване“, „До моето първо либе“, „Пристанала“ и „Борба“), и двете стихотворения, които той печата две години по-късно във в. „Будилник“ („Гергьовден“ и „Патриот“); тук отнасяме също и поправките в стихотворенията „Дялба“, „Елегия“ и „Хаджи Димитър“, които първоначално са напечатани в Каравеловите вестници „Свобода“ и „Независимост“, но след това са поместени в Ботеви издания („Дялба“ и „Елегия“ — във в. „Дума на българските емигранти“, а „Хаджи Димитър“ — в „Календар за 1875 г.“) и накрая са включени в стихосбирката „Песни и стихотворения“ (тук става дума естествено само за измененията, които Ботев внася при последната публикация на трите стихотворения). Всички тези изменения са правени по един и същ повод и по едно и също време — във връзка с изданието на книгата „Песни и стихотворения“, отпечатана през лятото на 1875 г. в Ботевата печатница. Тяхната автентичност не подлежи на съмнение.

2) Поправки, при които чуждата намеса е възможна. Към тази категория трябва да отнесем всички останали промени в текста на Ботевите стихотворения: измененията в трите публикации на стихотворенията „Майце си“ и „Към брата си“ (първото обнародвано за пръв път през 1866 г. във в. „Гайда“, а второто поместено първоначално във в. „Дунавска зора“ през 1868 г., след това и двете напечатани във в. „Свобода“ през 1870 г. и накрая включени в стихосбирката „Песни и стихотворения“ от 1875 г.); измененията в публикациите на стихотворенията „Дялба“, „Елегия“ и „Хаджи Димитър“, обнародвани, както беше отбелязано, за пръв път в „Свобода“ и „Независимост“, а после повторно напечатани в Ботеви издания (първите две — във в. „Дума на българските емигранти“, а третото — в „Календар за 1875 г.“); измененията в публикациите на стихотворенията „Странник“, „В механата“, „Моята молитва“, „Зададе се облак темен“, публикувани първоначално във вестниците „Свобода“ и „Независимост“ и след това поместени в „Песни и стихотворения“. Във всички тези случаи не можем да бъдем сигурни дали действително се касае за допълнителна работа на Ботев над стихотворенията във връзка с повторното им публикуване или пък за отстраняване на чуждата намеса в техните текстове.

Направеното разграничение дава възможност да се открият по-ясно творческите поправки, които Ботев внася, ръководен от стремежа да усъвършенствува своите произведения, и поправките, които той е принуден да прави, за да отстрани намесата на други лица в текста на някои свои стихотворения. Ние не си поставяме за цел да се занимаваме подробно с характеристиката на отделните поправки (тази работа в основни линии е извършена от предходните изследователи), а ще

¹ Ив. Хаджов. Стихотворенията на Ботева. Т. I. Поправки и преработки. С., 1947, с. 17.

² Вж. Ив. Хаджов. Цит. съч., с. 157, 173, 176, 212, 264—265, 267—268.

се стремим преди всичко да установим общите тенденции, характерни за работата на Ботев над текста при повторното публикуване на неговите стихотворения.

Преди обаче да пристъпим към конкретното разглеждане на поправките от двете основни категории, смятаме за уместно да осветлим, доколкото това е възможно, предходния стадий от творческия процес у Ботев — неговата работа над създаването на художественото произведение. Осветляването на този стадий — макар и върху основата на оскъдните данни, с които разполагаме — се явява необходима предпоставка за по-правилното определяне на главните особености в творческия процес у Ботев в неговия заключителен стадий.

В миналото беше широко разпространено схващането, че Ботев е създавал своите стихотворения спонтанно, на един дъх, без продължителни търсения на поетически образи, без упорита и мъчителна работа над словото. Това схващане се основаваше главно на спомените на някои Ботеви съвременници. С особена популярност се ползуваше разказът на Ботевия другар Киро Тулешков — така както е предаден в книгата на Захари Стоянов за Ботев: „Един ден аз отидох на българското кафе „Стара планина“ и го заварих седнал до една маса, вдълбочил са и пише, разказва Тулешков в своите неиздадени мемоари. Приближих са до него и го попитах какво драще, а той нито главата си вдигна да ма погледне, нито ми отговори. Оставих го спокоен и седнах настрана при друга маса. След няколко минути той престана да пише и си вдигна главата. Като ма съгледа, поздрави ма и ма попита кога съм дошъл. Повика ма при себе си и почна да ми чете стихотворението „На прощаване“, което каза, че написал в кафенето, като ма питаше харесвам ли го.“³ Друг съвременник, Ст. Заимов, ни представя още по-ефектно творческия процес у Ботев: „Често пъти — разказва той — вземаше в ръка словослагателския компас (когато редактираше вестник „Знаме“ и го печаташе в Каравеловата печатница през 1875 г.), вземаше компасът, заставаеше пред сандъчето с буквите; по челото му наизпъкнаха дебели вени, лицето му вземаше едно строго изражение, бърните му се слагаха в една ядовита гримаса, ръката му се мятеше по буквените стаички, пръстите му машинално хващаха отделните букви, компасът пишеше в ръката му; тялото му цяло трепереше; той редеше предната статия на „Знаме“, без да има пред себе си било свой, било чужд ръкопис — той нареждаше наизуст, това ний сме видели със собствените си очи, когато работеше в печатницата на Каравелов като коректор на вестниците „Знаме“, „Знание“, „Стопанин“ и дядо Бльсковото „Училище“. И така наредените статии (прехвъркналите идеи от мозъка на поета и направо кацнали върху словослагателския му компас, без ръкопис) блещяха с умствена енергия и творческа фантазия.“⁴ Според същия Ст. Заимов баладата „Хаджи Димитър“ била написана една вечер в Гюргево само за няколко минути, непосредствено след като поетът чул разказа на баба Тонка за подвига на Хаджи Димитър,⁵ а стихотворението „Борба“ и „Моята молитва“ Ботев създал през 1870 г., без да ги записва, декламирайки ги по бреговете и между върбалаците на един дунавски остров; едва две години по-късно близки Ботеви другари „извършили едно малко изнасилване върху него, за да седне и да ги надращи върху една халваджийска книга“⁶.

Трудно е да се установи с положителност къде свършва истината и откъде започва легендата в подобни „спомени“. В миналото нашите литературоведи обаче охотно ги приемаха и въз основа на тях представяха творческия процес

³ З. Стоянов. Христо Ботйов, опит за биография. Русе, 1888. с. 121. Според З. Стоянов и други Ботеви стихотворения са били създадени в аналогични условия (вж. пак там, с. 166—167).

⁴ Ст. Заимов. Христо Ботев, опит за биография от З. Стоянов [рецензия]. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, т. I, 1889, с. 216.

⁵ Вж. З. Стоянов. Цит. съч., с. 458—459.

⁶ Ст. Заимов. Цит. съч., с. 220.

у Ботев като „гениална импровизация“, като някакво чудо, като необясними стихия, която с шеметна сила връхлита върху поета, откъсва го от действителността и го пренася в тайнствения свят на поетическите видения. Едва след 1940 г., когато беше открит фрагментът от черновата на последното Ботево стихотворение, този възглед започна постепенно да губи своите привърженици. Трябва още веднъж да подчертаем, че главната заслуга за това принадлежи на акад. Т. Павлов. „Тоя документ — писа на времето бележитият учен — с един удар разрушава тезата на всички ония литературоведи и критици, които обичат да представят Ботевото поетическо творчество като плод изключително на някакво си абсолютно „откровение“ или „инспирация.“⁷

Макар и твърде кратък, запазенят ръкопис позволява да се направят някои изводи за работата на Ботев над текста в хода на неговото създаване. При друг случай ние разгледахме подробно последователността на Ботевата работа над черновата, подчертавайки, че творческият процес у нашия велик поет се характеризира не с натрупването на хаотични словосъчетания, а с последователна, методична и целенасочена работа над всеки стих.⁸ Съществува обаче и друго мнение. В новото изследване на Иван Унджиев и Цвета Унджиева Ботевата работа над ръкописа е представена по следния начин: „На следващата десета страница поетът продължава да трупа сурови мисли и идеи. Основните образи, които се натрапват на неговото въображение, са съвсем конкретни: светлото тяло на Апостола, гроб, турци, паши, разплакана майка. . .

Няма²⁶⁹ го вече! . . . Святото тяло²⁷⁰
Пашата²⁷¹ кресна да хвърлят
турците²⁷² бързо в гробът²⁷³ скриха в земята²⁷⁴
и Масар паша, майко²⁷⁵ мила,
плачи за него, кълни²⁷⁶ съдбата!

(²⁶⁹Зачертано. Отгоре написано: „и млъкни“. ²⁷⁰ Над „святото тяло“: „И чудна (юнашка) сила“. ²⁷¹ Зачертано. ²⁷² „Турците“ — подчертано с две черти, в ъглести скоби, написано върху „спуснаха“. ²⁷³ „в гробът“ подчертано с една черта. ²⁷⁴ „Скриха в земята“, подчертано с две черти. ²⁷⁵ Зачертано. Отгоре написано: „О, майко моя, родино“. ²⁷⁶ Зачертано. Отгоре написано: „Проклетата била над теб“).

Процесът на откъсване от непосредствените преживявания, които сковават въображението, на отдалечаване от делничното, земното и на откриване на поголемите поетически обобщения е труден. След зачертаванията и добавките цитираният съвсем суров текст получава приблизително следния вид:

И млъкна вече! . . . Юнашка сила
турците бързо скриха в земята
о майко моя, родино мила,
проклетата била над теб съдбата!⁹

Въпреки твърдението на двамата автори, че различните варианти на строфата „дават представа за пътя, който поетът е извървял, докато стигне до своето поетическо откритие“, все пак остава неясно как именно „суровите мисли и идеи“ са преобразени в стройна поетическа реч. Посочените под линия обяснения към съответните цифрови индекси характеризират външната (пространствената), а не вътрешната (хронологическата) последователност на текста в ръкописа;

⁷ Т. Павлов. Неизвестна досега редакция на стихотворението „Обесването на Васил Левски“. Приложение в кн. му: Христо Ботев — поет, критик и философ. С., 1940, с. 74.

⁸ Вж. И. л. Тодоров. Отново за автентичния текст на последното Ботево стихотворение. — Литературна мисъл, 1973, кн. 1, с. 19—24.

⁹ И. в. Унджиев и Ц. в. Унджиева. Христо Ботев — живот и дело. С., 1975, с. 517—518.

освен това тези обяснения не винаги отразяват действителното състояние (например Ботев не си е служил с ълести скоби, за каквито се говори тук).¹⁰

Всъщност текстът, който Ив. Унджиев и Цв. Унджиева цитират като първоначален вариант на разглежданата строфа, почти дословно съпада с посочения на времето от Ив. Хаджов най-ранен текст (Urtext).¹¹ Според нас този текст е резултат на неправилното разчитане на черновата. Едва ли Ботев е могъл да твори по такъв необичаен и неестествен начин.

На практика създаването на художествените произведения обикновено се осъществява по два начина. Едни автори работят над текста едновременно с развитието на художествената идея, т. е. у тях външната реализация на текста се явява непосредствен резултат на вътрешния стремеж да намерят най-сполучливия словесен израз на замисъла, а други, нахвърляйки първоначално текста в най-общ вид, с много пропуски на „трудни места“ (отделни думи, изрази или дори цели пасажки), след това се връщат към него, за да го дооформят.¹² Анализът на запазения фрагмент от черновата на последното Ботево стихотворение недвусмислено показва, че Ботев принадлежи към първата категория писатели. Показателна е работата му над последната строфа, започната на с. 9 и продължена след това на с. 10 от неговия джобен бележник. Първоначално поетът е написал на с. 9 първите два стиха:

„Долу гяурът!“ крѣсна пашата
и бжрзо, бжрзо свалиха въ гробътъ,

след което е зачертал последните думи от втория стих „свалиха въ гробътъ“ и ги е заменил с изреча: „твоят синь, майко“; едва след поправката на втория стих той написва третия стих, където повтаря зачертаните вече думи „свалиха въ гробътъ“ и продължава същата мисъл, определяйки с това и римата: „скриха в земята“. В този момент текстът придобива следния облик:

„Долу гяурт!“ кресна пашата
и бжрзо, бжрзо твоят синь майко
свалиха въ гробътъ, скриха въ земята“

По същия начин — постепенно създавайки стих след стих — е работил поетът и на следващата, десета страница от своя бележник (вж. цитираната статия в сп. „Литературна мисъл“, с. 22—24).

Възниква въпросът, дали този начин на работа не се явява изключение в творческата практика на Ботев, дали не е характерен само за работата над последното му стихотворение и дори само над последната строфа, която извънредно много го е затруднила? Категоричен отговор на този въпрос засега не е възможен. Ние сме склонни обаче да приемем, че разгледаният пример не се явява изключение в творческата работа на Ботев. Известно основание за това намираме в думите на Л. Каравелов, предадени по спомените на М. Греков: „Ботев не е като мен. Не отричам способностите му, талантлив е, силите му са равни с моите, ала неговите маниери са други: някога напише нещо отведнъж, друг път пише и зачерква, докато излезе това, що го той желае.“¹³

¹⁰ Срв. факсимилето в същата книга (след с. 544).

¹¹ Срв. Ив. Хаджов. Из поетическата лаборатория на Ботева (надникване в личното тефтерче на поета). — Училищен преглед, 1943, кн. 1, с. 37—38; Ив. Хаджов. Стихотворенията на Ботева, т. 1, с. 226—227.

¹² По-подробно за двата способа на създаване на художествените произведения вж. Ил. Тодоров. Тенденции и закономерности в истории текстов произведений новой болгарской литературы. — Годишник на СУ. Факултет по славянски филологии, т. LXVII, 2. С., 1973, с. 270—274.

¹³ М. Греков. Как ние освободавахме България. Цитирано по: Ив. Унджиев и Цв. Унджиева. Христо Ботев — живот и дело, с. 319.

За Ботевия маниер на работа над ръкописа можем да съдим до известна степен и от черновата на последното негово писмо, писано на парахода „Радецки“, непосредствено преди слизането на българския бряг. Тази чернова също се намира в джобния бележник на поета. Внимателният анализ на зачертаванията и поправките ни убеждава, че тук работата над текста е била извършена в следната последователност. Първоначално Ботев е написал следните няколко реда:

Приатели! днес, часът по 9 ще да стъпиме на нашата
свещенна земя! Да живее свободна

Тук поетът се е поколебал дали трябва да продължи мисълта си в същата посока, зачертал е част от написаното и е добавил между редовете някои нови думи. В резултат на това първото изречение е станало по-изразително, а непосредствено след него е подхваната нова мисъл:

Приатели! днес, часът по 9 ще да целунеме свещенната
земя на нашето отечество! Благодаря Ви за жертви

но и тук Ботев се е спрял, зачертал е недовършената последна дума и е продължил мисълта си в малко по-друга посока:

Приатели! днес, часът по 9 ще да целунеме свещенната
земя на нашето отечество! Благодаря Ви за доверието, което
имахте камъ мене и за патриотизмът, който показахте кам [милият]

Веднага след това неясно написаната дума, която според нас трябва да се чете „милият“, е зачертана и заменена с думата „нашето“, която по-късно също бива зачертана. Тук Ботев отново се е върнал назад, за да потърси по-точен израз на своята мисъл: зачертал е думата „патриотизмът“, заменяйки я с думата „любовта“, и е поправил относителното местоимение „която“ в м. „който“; след това вече работата е продължена без връщания и зачертавания. В крайна сметка текстът в черновата е получил следния облик:

Приатели! днес, часът по 9 ще да целунеме свещенната
земя на нашето отечество! Благодаря Ви за доверието, което
имахте камъ мене и за любовта, която показахте камъ
моето нещастно отечество. Живи или мъртви ние ще да бъдем

От съпоставката на черновата с окончателния текст на писмото се вижда че Ботев не е спрял дотук. Той не само е добавил някои нови моменти, липсващи в черновата, но и е продължил търсенията на по-точния, на по-сполучливия израз. Ето впрочем пълния текст на самото писмо:

Приатели!

От Гюргево и Турно се качихме повече от 100 души; след тази върви турски вапор от башибозуци, но духът на момчетата е превъзходен. От Корабия и Бекет ще да се качат още 100 юнака; по сичките признаци планът ще се осъществи; след няколко часа ние ще да целунем свещенната земя на България.

Благодаря Ви, приатели, за доверието, което имахте към мене и за любовта, която показахте към моето поробено отечество.

От страна на сичката чета ви принасям най-дълбокото си почитание.

Четоводец: Хр. Ботйов

17 май 1876 год.

От вапора

NB. Новата станция за България село Козлодуй, 2 часа горе от Ряхово.

Ние не сме сигурни дали тази допълнителна работа е била извършена направо при преписването на писмото на чисто или поетът е прибягнал до една вторична чернова. Но в случая това няма особено значение. Важното е, че дори в този необикновен момент от своя живот Ботев се е отнесъл с изключително внимание към писаното слово, положил е специални усилия да намери най-силната и същевременно най-точната дума. И ако той е постъпил така в едно писмо до своите приятели, писано при крайно неблагоприятни за подобна работа обстоятелства, можем да си представим мащабите на неговата вискателност към текста на художествените творби при наличието на сравнително по-спокойни условия. Все пак трябва да подчертаем, че върху основата на този пример би било рискувано да се правят категорични и общовалидни за цялото творчество на поета заключения.

Подробна и напълно обективна характеристика на работата на Ботев засега е възможна, както това беше вече изтъкнато, само върху основата на анализа на поправките в повторните издания на неговите стихотворения. С оглед на това основно значение имат онези поправки, при които се изключва — под каквато и да било форма — всякаква чужда намеса.

Наблюденията над поправките, които можем със сигурност да приемем за дело на самия поет, ни убеждават, че неговата работа се е свеждала главно до корекции на отделни думи и изрази в рамките на стиха. Ботев не е подлагал на основна преработка своите творби след тяхното обнародване. С внесените поправки той не въвежда в стихотворенията си нови образи, нови чувства или нови идеи, а само постига по-пълна характеристика на създадените вече образи, по-висок полет на изразените по-рано чувства, по-голяма точност и дълбочина на изказаните мисли. Същевременно поетът полага системни грижи да отстрани всички езикови и стилни неблагополучия, допуснати в първите публикации, да направи стиха по-естествен и по-благозвучен.

Без да подценяваме ни най-малко работата на Ботев върху съдържанието на творбите, трябва да подчертаем, че неговото внимание на този етап е насочено преди всичко към формата. Той редовно отстранява изкуствените съкращения „ал“, „к'во“, „к'ви“, „т'ва“, употребявани при първите публикации, стреми се да освободи стиха от неблагозвучните словосъчетания, ограничава във възможната степен употребата на диалектизми и архаизми, избягва ненужните повторения, отказва се от някои несполучливи метафори и неправилни изрази, усъвършенствува синтактичния строеж и ритмичната структура. Ботев внимателно оглежда текста от всички страни, без да пропуска и най-малките подробности. Трябва специално да се изтъкне, че преобладаващата част от поправките, които той внася, са в областта на правописа и пунктуацията. Тези поправки свидетелствуват, че поетът е придавал особено значение на външната форма на изказа.

Разбира се, за нас са много по-интересни поправките, които се отнасят непосредствено до съдържанието на Ботевите стихотворения. Макар и по-малко на брой, те ни дават възможност да проникнем по-дълбоко в творческата лаборатория на поета, да доловим хода на неговата мисъл, движението на неговото чувство.

Една от най-характерните особености на Ботевата работа над стиха е стремежът към по-силна изява на чувствата. По всичко личи, че Ботев е поправял стиховете си със същия трепет, с който ги е създавал. Иначе би била необяснима например онази бурна емоционалност, с която поетът се отрича от своето минало в повторната публикация на „До моето първо либе“:

Безумен аз светът презирах
и чувства си в калта увирах!

вместо първоначалното:

Безумен аз света презирах
и чувства си святи убивах!

или пък онази дълбока нежност и интимност, подчертана чрез една съвсем дребна наглед поправка във втората публикация на стихотворението „На прощаване“:

плачът му да спра с цалувка
сълзи му с уста да глътна. . .

ВМЕСТО:

плача му да спра с цалувка
сълзи ти с уста да глътна. . .

В други случаи Ботев освобождава стиха от прекомерната емоционална наситеност, за да се открие дълбочината и силата на едно чувство („там, де скръб дълбока владее“ *вм.* „где скръб и омраза владее“; „що любя и за що милея“ *вм.* „що мразя и за що милея“) или пък съзнателно избягва декларативната сентименталност („на моите братя невръстни“ *вм.* „на моите братя премили“; „като брата си ще станат“ *вм.* „като батя си ще станат“; „пък и да я помна, не рова“ *вм.* „ах, па и да повна не рова“; „туй е мойта годеница!“ *вм.* „туй е мойта гургулица!“ и т. н.).

Посочените примери, при цялото им разнообразие, в известно отношение си приличат — навсякъде чувството е изразено непосредствено чрез речта на героите. Може би тъкмо този изповеден характер на Ботевата поезия е улеснил автора в стремежа му към по-силна изява на чувствата при повторните публикации на стихотворенията. Не случайно почти всички останали примери, при които поетът се е докоснал чрез поправките на стиха до емоционалното съдържание на творбите, също са от този тип.

Поправяйки стиховете си във връзка с повторните им публикации, Ботев често пъти поставя не само емоционални, но и логически акценти. Големият поет притежава рядкото умение да подчертае един или друг нюанс на мисълта и да увеличи още повече въздействието на художествената идея. Забележително е, че той постига това със завидна лекота, едва докосвайки се до фразата. Ето например една поправка в текста на стихотворението „Борба“, където само промяната на глаголното време е достатъчна да преобрази стиха, да засили мисълта на автора:

и с вестникарин зайдно мъдруват,
че страх от бога било начало
на всяка мъдрост. . .

ВМЕСТО:

и с вестникарин зайдно мъдруват,
че страх от бога — то е начало
на всяка мъдрост. . .

В редица случаи смисловият акцент е осъществен единствено чрез промяната на съюзите: „камък основен за да положи /на лъжи святи, а ум човешки/ да скове навек в окови тежки!“ *вм.* „камък основен за да положи /на лъжи святи и ум човешки/ да скове навек в окови тежки!“; „търпи, и ще си спасиш душата?!“ *вм.* „търпи за да си спасиш душата!“; „а теб, дъще, клета мами“ *вм.* „и теб, дъще, клета — мами“; „Патриот е — душа дава /за наука, за свобода“ *вм.* „Патриот е — душа дава/ за наука и свобода“. Не толкова замяната на думата „народ“ с думата „роб“, колкото въвеждането на противопоставителния съюз „а“ в началото на последната строфа на стихотворението „Елегия“ подчертава с изумителна сила основната идея на творбите:

А бедният роб търпи, и ние
без срам, без укор, броиме време

вместо:

Бедният народ търпи, и ния
без срам, без укор броеми време

Сравнително по-редки са случаите, когато внесените в повторните издания поправки допълват или уточняват характеристиката на героите. Няколко такива примера откриваме в стихотворенията „Патриот“ и „Пристанала“. В първото стихотворение това се постига чрез допълнителен смислов акцент в пряката авторска характеристика на „патриота“ („и всекиму добро струва“ вм. „и добро той се си струва“) или чрез отстраняване на някои черти, които обременяват образа („като човек — що да прави?“ вм. „човек грешен — що да прави?“; „като човек — що да прави?“ вм. „като човек икономен“), а във второто стихотворение допълнителните щрихи в образите на героите се открояват на фона на създадената картина („като видя кървав байряк“ вм. „като видя свилен байряк“; „и Стоянка са белее/ в пригрьдките у Дойчина“ вм. „и Стоянка са белее /до войводата Дойчина“; „и дружина загърмяха“ вм. „и куршуми запишяха“). Но и в едното, и в другото стихотворение авторът не прибавя и не премахва съществени черти в характеристиката на героите, а насочва вниманието си само към отделни детайли.

Ботев внася в повторните издания на своите стихотворения и някои поправки, продиктувани от вътрешната логика на действието, отстранява някои логически противоречия и неточности, допуснати в първите публикации. Тези поправки са само няколко. Най-характерен пример са промените в строфата, която представя срещата на двамата млади от „Пристанала“:

Па си весел, засмян тръгна
да посрещне той Стояна;
наближи я — с пушка гръмна,
като видя, че ѝ засмяна.

вместо:

Па си весел, засмян тръгна,
та посрещна той Стояна;
грабна пушка, хвърли, гръмна,
като видя, че ѝ засмяна.

Първоначалният текст е наситен с повече движение, но това движение е до известна степен хаотично и самоцелно, тъй като действията на героя тук не са свързани помежду си; във втората публикация постъпките на Дойчин са вече причинно обусловени, превърнати са в елементи на едно целенасочено движение. Към тази категория поправки можем да отнесем и разместването „син на Лойола и брат на Юда“ вм. „брат на Лойола и син на Юда“, направено при последната публикация на стихотворението „Елегия“. В този вид изразът е по-издържан в логично отношение: Лойола е могъл да има последователи, които споделят неговите идеи, а Юда е могъл да има само духовни братя, готови да постъпят като него.

Когато очертаваме основните насоки в работата на Ботев над стиха, трябва да се спрем и на въпроса за количествените промени в неговите стихотворения, т. е. за добавките и съкращенията. Въз основа на данните, с които разполагаме, не можем с положителност да твърдим, че Ботев е правил каквито и да било добавки в текста на стихотворенията си след първоначалното им обнародване. При все че последните десет стиха на „Борба“ се появяват едва във втората публикация, те не могат да се разглеждат като по-късна добавка, тъй като не знаем със сигурност кога точно са били създадени; в случая не е без значение и фактът, че при първата публикация на стихотворението Ботев е поставил под текста забележката „следва“. Нямаме достатъчно основания да разглеждаме като по-късна

добавка и стиха „как тупа сърце, играе“, появил се също едва след втората публикация на стихотворението „На прощане“. Тук по всяка вероятност се касае за механически пропуск при първото обнародване: „Тоя стих — бележи основателно д-р К. Кръстев — е тъй органически свързан с темата и така неизбежен на това място, че е невероятно да е бил написан по-късно, за втората редакция.“¹⁴ С по-голяма увереност, но пак без да сме напълно сигурни, можем да приемем като документи за Ботевата работа над стиха двете съкращения, които откриваме в повторните публикации на стихотворенията „Борба“ и „Пристанала“. В първото стихотворение липсва един стих („поклон томува, който та псува“), а във второто — цяла строфа:

Толкоз, дъше, да добруваш,
колко юдата в гората;
денем, ношем да кукуваш
да ти капне и косата!

Обикновено се приема, че тези стихове са били изоставени от автора съзнателно, по художествени съображения: стихът от „Борба“ — заради неговата публицистичност, а строфата от „Пристанала“ — в резултат на стремежа да се усъвършенствува композицията.¹⁵

Накрая трябва да отбележим и една друга страна от работата на Ботев във връзка с повторните публикации на стихотворенията му — уточняването на заглавията и отстраняването на посвещенията. Прави впечатление, че тази работа е твърде последователно застъпена: поправени са заглавията на две стихотворения („До моето първо либе“ вм. „До либето ми“ и „Хаджи Димитър“ вм. „Хаджи Димитър Асенйов“) и са премахнати посвещенията в други три стихотворения: „Пристанала“, посветено първоначално на „М. И. Г-ва“ (на Мария Иванова Горанова), „Борба“, посветено в първата публикация „Б. И. Г-ву“ (на Богдан Иванов Горанов, брат на М. Горанова) и „Дялба“, обнародвано преди това с посвещение „Л. Каравелову“. Ясно е, че през 1875 г., когато излиза книгата „Песни и стихотворения“, Ботев не е могъл да посвети стихотворението „Дялба“ на Каравелов, тъй като двамата са били вече твърде далечни „по чувства и мисли“; по това време поетът вероятно е чувствувал достатъчно отдалечен и Б. Горанов, за да му посвети отново стихотворението си „Борба“; важни промени в личния живот (женитбата му, от една страна, и задомиждането на М. Горанова, от друга) са го заставили да се откаже от посвещението на стихотворението „Пристанала“; същите причини ще са предизвикали и промяната в заглавието на стихотворението „До моето първо либе“. Единствено поправката в заглавието на стихотворението „Хаджи Димитър“ е извършена по художествени съображения. Каквито и да са били обаче причините за посочените поправки, крайният резултат е положителен: новите заглавия са далеч по-изразителни, а премахването на посвещенията освобождава творбите от известна злободневност, обръща ги с лице към бъдещето.

Не можем да не подчертаем изключителното внимание, с което се отнася големият поет към текста на своите творби. Той се вглежда във всеки стих, за да постави необходимия акцент върху мисълта или чувството, за да отстрани и най-малката неточност в израза и да премахне всичко, което би нарушило из-

¹⁴ Хр. Ботйов. Стихотворения. Автентично издание с критически бележки от д-р К. Кръстев. С., 1919, с. 52. Ив. Хаджов е склонен да приеме, че този стих е написан за втората публикация на стихотворението (Стихотворенията на Ботева, с. 76—77), а Ив. Унджиев и Цв. Унджиева се присъединяват към мнението, че той е бил вероятно случайно пропуснат (Христо Ботев — живот и дело, с. 159).

¹⁵ Вж. Ив. Хаджов. Стихотворенията на Ботева, с. 50—54, 134—136; Ив. Унджиев и Цв. Унджиева. Христо Ботев — живот и дело, с. 290—291, 299—300.

рядната хармония между форма и съдържание. И ако на този етап от работата Ботев не прибегва до по-съществени поправки и до коренни преработки на своите стихотворения, това е само поради факта, че още в хода на създаването на творбата му се удавало — с цената на упорит труд — да постигне възшебната сила от чувство и слово.

Ботевите поправки се отличават с една извънредно важна особеност — те имат необикновено широк „обсег на действие“. Понякога промяната на една само дума може да засегне едновременно и чувството, и идеята, и образите. Например при втората публикация на стихотворението „На прощаване“ Ботев, заменяйки епитета „премили“ с епитета „невръстни“ („и с сърце всичко разкажи/на моите братя неврѣстни“ вм. „и с сърце всичко разкажи/на моите братя премилни“), не само освобождава изреча от свойствената му сантименталност, не само разширява характеристиката на братята (а косвено — и характеристиката на майката), но засилва същевременно и чувството на революционен оптимизъм, като подчертава приемствеността в борбата. От този пример нагледно се вижда колко много измерения може да има думата в Ботевата поезия!

Допълнителната работа на Ботев над стиха неизменно води до подобряване на формата и съдържанието в стихотворенията му. Между сигурните Ботевы поправки няма нито една, която да нарушава единството между форма и съдържание. Ботев поправя стиховете си с веща ръка, ръководен от безпогрешен художествен усет и вярно езиково чувство.

На фона на изящните Ботевы поправки рязко се откроява грубата редакторска намеса в текста на някои негови стихотворения, печатани във вестниците „Свобода“ и „Независимост“. Най-много са пострадали четирите стихотворения, които са били поместени във в. „Свобода“ през лятото на 1870 г.: „Майце си“, „Към братя си“, „Елегия“ и „Дялба“, т. е. тъкмо тези, които обикновено се разглеждат като Ботевы „преработки“. Ръководен вероятно от най-добри намерения, редакторът на „Свобода“ Л. Каравелов просто е осакатил Ботевия текст, замествайки в редица случаи поезията с най-банална публицистика. Например в стихотворението „Майце си“ е била напълно унищожена съкровената изповед на поета:

Отде да знаят? Приятел нямам
да му разкрия що в душа тая:
кого аз любя и в какво вярвам,
мечти и мисли, от що страдая,

като е направен опит да се предадат в стихове неговите мисли:

Кой ще да знае? Приятел нямам
да му разкажа, що в душа тая,
какво аз мисля и какво верим,
от какво пата, от що страдая.

По отношение на стихотворението „Към братя си“ обаче Каравелов не се е ограничил само с подобни поправки, а си е позволил да добави цяла строфа, която не само няма абсолютно нищо общо с истинската поезия, но е дълбоко чужда на основната идея и на основното чувство в стихотворението:

Секи глупец пари иска,
па продава баша, майка;
дъщеря му в харем писка,
а той дреме и не хайка.

А в стихотворението „Елегия“, наред с другите поражения на текста, редакторът е въвел един съвършено излишен и дори пагубен по отношение на художественото въздействие на творбата образ:

който наскоро след това Ботев отстранява, възстановявайки първоначалния текст:

ръжда разяжда гложгани кости.

Каравелов не се е поколебал да поправи дори посветеното на самия него стихотворение „Дялба“. Намесата му тук засяга не толкова съдържанието, колкото формата на творбата, по-точно нейния ритмичен строеж. Каравеловата интонация се долавя още в първата строфа:

По чувствата сме братия ние с тебе
и мисли еднакви таим,
и вярвам, че на светът почти за нищо
ний няма да са разкаим

предадена една година по-късно от Ботев в първообразния ѝ вид:

По чувства сми братя ний с теби
и мисли еднакви ний таим,
и вярвам, че в света за нищо
ний няма с теб да са покаим.

Може би ще се постави въпросът: имаме ли някакви конкретни доказателства, въз основа на които да твърдим със сигурност, че тази работа действително е била извършена от Каравелов? Доказателства няма, но те едва ли са нужни. „Нужно ли доказывать каким-либо „объективным“ методом, что мотивчик песни „Чижик-пыжик, где ты был?“ не мог быть написан Бетховеном или Чайковским?“ — възкликва известният съветски литературовед С. М. Бонди, подчертавайки значението на естетическия критерий в текстологическата работа.¹⁶ „Има ли нужда още да доказваме, че авторът на тоя куплет, на тая поема на глупеца не може да бъде никой друг освен Любен Каравелов?“ — запитва с подобен тон д-р Кръстев, разглеждайки добавената строфа в стихотворението „Към брата си“, и продължава: „Който мисли, че има нужда, той нека чете и следните, ненужни според нас, редове. — Само чужда ръка, само равнодушно чуждо око може така безмилостно да разруши вътрешното единство на хубавата песен. . . “ И малко по-нататък: „Никой, който би се вживял в душевното състояние на поета, из което се е родила песента му, няма да допусне мисълта, че сам Ботйов би могъл да извърши това поетическо самоубийство, което се съдържа във втората редакция на тая песен! . . .“¹⁷

В същност Каравеловата намеса в Ботевия текст се признава от почти всички изследователи, които са се занимавали с поправките в Ботевите стихотворения. Д-р К. Кръстев, както виждаме, е напълно убеден, че промените във втората публикация на стихотворението „Към брата си“ се дължат до голяма степен на Каравелов; частична намеса от негова страна той допуска и при втората публикация на стихотворението „Елегия“.¹⁸ Ив. Хаджов първоначално е склонен да отпадне промените в тези стихотворения изключително на влиянието, което е упражнил Каравелов върху младия Ботев,¹⁹ но след това подчертава „чувствителната пряка намеса на Каравелов“ във втората публикация на „Майце си“ и допуска известна намеса на редактора в повторните публикации на стихотворе-

¹⁶ С. М. Бонди. Черновики Пушкина. Статъи 1930—1970 гг. Москва, 1971. с. 4.

¹⁷ Х р. Ботйов. Стихотворения. Автентично издание с критически бележки от д-р К. Кръстев, с. 79, 80.

¹⁸ Пак там, с. 59, 95—80.

¹⁹ Вж. И в. Хаджов. Поправки и преработки в стихотворенията на Ботева. — Списание на БАН, 1922, кн. XXIV, № 13, с. 219, 233, 235, 241.

ният „Към брата си“ и „Елегия“.²⁰ Ст. Попвасилев също говори за „непоетичните поправки и добавки на един Каравелов“²¹. Ив. Унджиев и Цв. Унджиева виждат следи от активната намеса на Каравелов в текста на „Майце си“, „Към брата си“ и „Елегия“, като не изключват неговата работа и над текста на „Дялба“.²² Единствено Св. Цонев, разглеждайки подробно промените във втората публикация на стихотворението „Майце си“, прави опит да се противопостави на тезата за Каравеловата намеса в Ботевия текст. Според него, макар и да са значително по-слаби и по-неубедителни в художествено отношение, тези промени са били направени от самия Ботев: „Проявил изключителна сила на таланта още в първата си творба, поетът се озовава бързо в сферата на обикновеното „занаятчийство“, сближавайки формално стихотворението с народната песен“ — заключава ненадейно авторът.²³

Според нас не може да има никакво съмнение, че преработката на четирите Ботеви стихотворения, публикувани през лятото на 1870 г. едно след друго във в. „Свобода“ (бр. 34, 36, 37, 39), е извършена от Каравелов. Трябва да се има пред вид, че това е било нещо съвсем обикновено в неговото редакторско ежедневие. Каравелов, както впрочем и много други редактори от онова време, си е позволявал, дори е смятал за свое неотменно право и задължение да преработва из основи материалите, изпращани му за обнародване. „Всичко чуждо, поместено в неговия вестник без подпис — свидетелствува З. Стоянов, — мъчно е да се различи, защото той е преписвал отново написаното, било то дописки, стихове и статии, изменял е правописанието, конструкцията, формата и пр. — ставало също негово.“²⁴ Един от най-интересните и същевременно най-показателни примери за отношението на Каравелов към чуждия ръкопис е направената от него основна преработка на дописката, която В. Левски му изпраща за обнародване във в. „Свобода“ няколко месеца по-късно — в началото на 1871 г. Каравелов не само е променил коренно езика и стила, не само е добавил от себе си цели пасаж, но си е позволил да посегне и на някои от основните идеи на Левски. „Ще имаме едно знаме, на което ще пише: „Свята и чиста република“ — заявява Апостолът на свободата; „На нашето знаме, което ще бъде забито на Балканският полуостров, трябва да бъдат написани само три думи: „Свобода и всекиму своето!“ — декларира от негово име редакторът на в. „Свобода“. Бихме могли да посочим и редица други аналогични примери.²⁵ Това, което прави най-силно впечатление в случая, е, че Каравелов си е позволил подобна операция с текст, писан от ръката на самия Левски — при целия му авторитет по това време и при цялото уважение, с което се е отнасял към него. Не е трудно да си представим при това положение как би постъпил именитият писател с дописките или стиховете на младия учител от провинциалния градец Исмаил, когото той едва ли е имал дори честта да познава.²⁶

Решителната намеса на Каравелов в Ботевия текст е най-очевидна в първите две стихотворения — „Майце си“ и „Към брата си“ — публикувани няколко години преди това съответно в „Гайда“ и „Дунавска зора“, а по-късно

²⁰ Вж. Ив. Хаджов. Стихотворенията на Ботева, с. 159, 176, 202, 212, 216—217, 264—265.

²¹ Вж. Ст. п. Василев. Език и стил на Ботев и Каравелов, С., 1956, с. 19.

²² Вж. Ив. Унджиев и Цв. Унджиева. Христо Ботев — живот и дело, с. 70—76, 98—102, 201, 214—216.

²³ Св. Цонев. Христо Ботев. Поезия и правда. С., 1970, с. 71.

²⁴ Л. Каравелов. Съчинения, т. I. Стихотворения. Под редакцията на З. Стоянов. Русе, 1886, с. 21.

²⁵ Вж. Васил Левски. Документално наследство. Юбилейно издание по случай 100 години от гибелта му. С., 1973, с. 67—70; срв.: М. Арнаудов. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1964, с. 381—382.

²⁶ „Някаква среща дотогава между двамата писатели не може да се допуска: няма ни документи, ни достатъчно други основания за подобно предположение“ — твърди категорично М. Арнаудов (цит. съч., с. 443).

поместени в „Песни и стихотворения“. Показателно е, че в последната публикация на двете стихотворения Ботев се отказва от почти всички промени, появили се във в. „Свобода“, и се връща, с малки изключения, към първоначалните текстове. Поради това една съпоставка между третата и първата публикация на тези стихотворения най-добре ще ни покаже характера на Ботевата работа над текста.

Анализът на различията между окончателния текст от „Песни и стихотворения“ и първоначалните публикации в „Гайда“ и „Дунавска зора“ ни убеждава, че и тук, както при разглежданите вече сигурни Ботевски поправки, работата на поета се свежда само до корекции на отделни думи и изрази в рамките на стиха; става ясно, че и тук чрез внесените поправки не се въвеждат нови образи, нито пък се вънасят нови чувства и идеи, а само се доизяснява мисълта или се засилва чувството, допълва се и се уточнява характеристиката на героите, отстраняват се някои повторения и други стилни неблагополучия, усъвършенствува се синтактичният строеж на фразата и ритмичната структура на стиха, опростява се правописът и се подобрява пунктуацията. Но и тук отделните поправки могат понякога да преобразят стиха. Колко по-дълбоко и по-богато е например чувството, изразено в стиха „но те знаят, че аз веч тлея“ в. „но те не знаят, че аз желея“, колко по-изразителна е мисълта „мечти мрачни, мисли бурни“ / са распнале душа млада“ в. „мечти светли, мисли бурни / са распнали душа млада“, колко по-точна е характеристиката на лирическия герой: „та скитник хода злочестен ази“ в. „та скитник хода несчастник ази“!

Ботев умее като никой друг с най-несъществената на пръв поглед промяна да подчертае мисълта („Никой, никой! То не знае / нито радост, ни свобода“ в. „Никой, никой — то не знае, что е радост и свобода“ или „една сал клета, една остана“ в. „една сал клета, жалба остана“) и да засили чувството (Душата ми в огън тлее, / сърцето ми в люти рани“ в. „Ах душа ми в огън тлее, / ах сърце ми в люти рани“ или „Ах, ръка си кой ще турне“ в. „Нъ ръка си кой ще турни“). Той се стреми да доизясни мисълта („неговият завет паза“ в. „неговата святост паза“; „над народен гроб печален“ в. „над невидим гроб печален“; „на глас божий — плач народен“ в. „на свят позив плач народен“), а наред с това да подобри стиха в езиково и стилно отношение („та мойта младост, мале, зелена“ в. „та мойта младост млада зелена“; „в прегръдки твои мили да падна“ в. „в твойте прегръдки мили да падна“; „пък тогаз нека измръзнат жили, / пък тогаз нека изгния в гроба“ в. „пък тогаз нека замръзнат жили, / пък тогаз нека да гния в гроба; „пък и твойта й душа няма“ в. „па и твойта й душа няма“) и да отстрани някои грешки и двусмислици, допуснати в първата публикация („но за вси желби приготви яма“ в. „но за вси жалби приготви яма“; „схъне и вехне люто язвена“ в. „схъне и вяхне, люто извена“).

Това са фактически всички по-важни поправки, които се съдържат в окончателния текст на двете стихотворения, сравнен с първоначалните текстове. Само една съвсем малка част от тях са преминали тук от вторите публикации във в. „Свобода“: една единствена поправка в „Майце си“ („пък тогаз нека измръзнат жили“ в. „пък тогаз нека замръзнат жили“) и няколко поправки в „Към брата си“ („Душата ми в огън тлее“ в. „Ах, душа ми в огън тлее“; „мечти мрачни, мисли бурни“ в. „мечти светли, мисли бурни“; „над народен гроб печален“ в. „над невидим гроб печален“). В други случаи наблюдаваме частично възприемане на поправките от „Свобода“, т.е. довършване на започнатата там работа: „в прегръдки твои мили да падна“ (в „Свобода“ — „на гръди твои мили да падна“); „сърцето ми в люти рани“ в. „ах, сърце ми в люти рани“ (в „Свобода“ — „сърце ми е в люти рани“); „неговият завет паза“ в. „неговата святост паза“ (в „Свобода“ — „заветът му свято паза“); „на глас божий — плач народен“ в. „на свят позив плач народен“ (в „Свобода“ — „към плач божи, плач наро-

ден“). Може да се предполага, че Ботевата работа над двете стихотворения във връзка с публикуването им във в. „Свобода“ се е ограничила само в кръга на тези поправки, които поетът е възприел — напълно или частично — при последната публикация в „Песни и стихотворения“.

Трябва да се спрем накратко и на още един въпрос — може ли да става дума за друга чужда намеса в текста на двете стихотворения извън тази на Каравелов? Според нас няма основания за подобно предположение. На времето д-р Кръстев се опита „да докаже“, че стихотворението „Майце си“ било дописано от Петко Славейков. Неговата работа е поучителна само в едно отношение — за да се види докъде може да стигне изследователят, когато се ръководи не от фактите, а от своите пристрастия!²⁷ Ако съществуваше някаква редакторска намеса в първите публикации, несъмнено Ботев би изразил отношението си към нея чрез поправките в „Песни и стихотворения“ — така, както е направил това по отношение на решителната намеса на Каравелов в текста на тези две стихотворения при вторите им публикации във в. „Свобода“.

Както вече отбелязахме, все така решително се е намесил Каравелов и в текста на другите две Ботеве стихотворения, обнародвани по същото време във в. „Свобода“ и после поместени в Ботевите издания „Дума на българските емигранти“ и „Песни и стихотворения“ — „Елегия“ и „Дялба“. Няма основания да се допуска, че редактирайки бр. 34 и 36 на „Свобода“, където са публикувани стихотворенията „Майце си“ и „Към братя си“, Каравелов се е отнесъл по един начин към Ботевия текст, а в бр. 37 и 39, където са били обнародвани „Елегия“ и „Дялба“, е изменил коренно своите принципи. Впрочем Каравеловата намеса най-добре се доказва от същността на самите промени. Повече от очевидно е, че и тук значителна част от „поправките“ са направени от позицията на страничния наблюдател: пламенното чувство често пъти бива заменяно с хладна разсъдъчност, а съкровеният изповеден тон — с неутрална повествователност. Според д-р Кръстев обаче посоката на промените е тъкмо обратната: „Как да обясним различията между двете публикации на „Елегия“? Да допуснем ли, че първата редакция не е Ботйово дело; че Каравелов, като редактор на „Свобода“, е напечатал „поправен“ от него текст? Нашият отговор е едно решително: не! Характера на различията, по-точно: характера на ония изрази и образи от първата публикация, които не намираме във втората, т.е. които би могли да бъдат Каравелови, прави това предположение недопустимо. Пътят от втората — или една подобна ней — редакция към първата е невъзможен, недопустим нито за автора, нито за когото и да било другиго. Който има напред си, вече създаден, простия, трогателен и пластичен образ: „... Що спасителя прободе — на кръста нявга зверски в ребрата“ — той не може да се откаже от него, не може да го остави, за да внесе... география в своята картина, нито пък би могъл да замести думата — „спасителя“, в която има тъй богата вътрешна съдържимост и задълбоченост, с простото име „Христа“. Не е мислимо, нито за лошият стихотворец Любен Каравелов, да захвърли: „Търпи, и ще си спасиш душата“, за да постави на мястото му дидактически провлеченото: „С търпение ще си спасиш душата“... Единичният възможен път и посока е — от формите и изразите на първата редакция към тия на втората — заключава известният критик.²⁸ От всичко това излиза, че дори лошият стихотворец Каравелов не е могъл до такава степен да осакати стиха, както това е могъл да направи големият поет Ботев! Подобно твърдение е лишено от сериозни основания. Ние вече се убедихме, че

²⁷ Критическо отношение към изводите на д-р Кръстев за намесата на П. Р. Славейков в текста на „Майце си“ изразяват също Ив. Унджиев и Цв. Унджиева (Христо Ботев — живот и дело, с. 71—72, 99).

²⁸ Х. Р. Ботйов. Стихотворения. Автентично издание с критически бележки от д-р К. Кръстев, с. 57—58.

през лятото на 1870 г., по-точно през втората половина на месец юли, Л. Каравелов, ръководен от своите схващания за задачата на редактора и от естетическите си разбирания, е изопачил стихотворенията на Ботев „Майце си“ и „Към братя си“. Само няколко седмици по-късно, около средата на месец август, той е извършил същата операция и със стихотворенията „Елегия“ и „Дялба“.

Съвсем различно е обаче отношението на Каравелов към Ботевия текст при останалите стихотворения, обнародвани за пръв път във вестниците „Свобода“ и „Независимост“ и след това поместени в Ботеви издания: „Странник“, напечатано първоначално в „Свобода“ през месец април 1872 г. и после включено в „Песни и стихотворения“; „Хаджи Димитър“, публикувано за пръв път в „Независимост“ през август 1873 г., а след това — в Ботевия „Календар за 1875 г.“ и накрая в „Песни и стихотворения“; „В механата“, „Моята молитва“ и „Зададе се облак темен“, обнародвани последователно през септември, октомври и ноември 1873 г. също в „Независимост“ и след това поместени в „Песни и стихотворения“. Характерът на поправките, внесени от Ботев в повторните публикации, показва ясно, че в повечето случаи тук не може да става дума за чужда намеса. Дори когато са допустими промени, направени от ръката на Каравелов или по негово внушение, те не са нито толкова много, нито така съществени, както при разгледаните четири стихотворения. Това се дължи, от една страна, на повишения авторитет на Ботев сред нашата емиграция след „Дума на българските емигранти“, а, от друга — на установеното вече близко приятелство между двамата писатели. В случая не е без значение и фактът, че от втората половина на 1872 г. Ботев е сътрудник и пръв помощник на Каравелов при редактирането на „Свобода“ и „Независимост“.

Най-чувствителна, изглежда, е била намесата на Каравелов в текста на стихотворението „В механата“. Поправките, които внася Ботев в това стихотворение при последната му публикация, съществено се различават от разгледаните в началото безспорни негови поправки и същевременно силно напомнят за една работа по възстановяване на автентичния текст, каквато наблюдавахме при „Дялба“, „Елегия“, „Майце си“ и „Към братя си“. В първата публикация на стихотворението в „Независимост“ се натъкваме на места на една явна публицистичност, напълно премахната в „Песни и стихотворения“: грубият, явно нехудожествен вестникарски израз „грабат с низак гнусен начин“ е заменен със стиха: „грабат с благороден начин“; отблъскващата със студеното безразличие на разказвача картина: „робът спи, не ще да стане“ е стоплена от съчувствието на поета, обогатена е с неговата мисъл, оцветена е с емоционална багра: „скоро той не ще да стане“; присъщите на публициста разсъждения за това, какво би трябвало в момента да се направи: „а ний вместо с ножът в ръка“ са изоставени и с един замах само е нарисувана ярка, запомняща се отведнъж картина: „ний сме синца с чаши в ръка“; вместо обикновената и безлична констатация в края на стихотворението: „В светът няма мило, драго — / вредом пълно с идиоти!“ от сърцето на поета се е изтръгнало едно зашеметяващо със силата си чувство на болка, гняв и презрение: „Аз веч нямам мило драго, / а вий . . . вий сте идиоти!“ С последната поправка е свързана и една друга поправка: „туй, що, глупци, вий не знайте“ вм. „Туй, що вие не знаете“. По всяка вероятност тук също се касае за отстраняване на Каравеловата намеса при публикацията на стихотворението в „Независимост“.

Според нас намесата на Каравелов в Ботевия текст е допустима в известна степен и при стихотворението „Моята молитва“. Фактически тук има само три поправки: „мен в сърцето и в душата“ вм. „мен в сърцето и в главата“; „не ти, комуто се кланят“ вм. „не ти, който спяло храниш“; „само със надежди голи“ вм. „с със надежди боси, голи“. И тук на стиха от „Независимост“ е свойствена

известна публицистичност, поради което не е изключено тези три промени да се дължат пак на Каравелов.

При останалите стихотворения обаче следи от Каравеловата работа над текста не се забелязват — в техните последни публикации в „Песни и стихотворения“ не откриваме поправки, отстраняващи последиците от редакторската намеса. И в „Странник“, и в „Хаджи Димитър“, и в „Зададе се облак темен“ срещаме типичните ботевски поправки, съвсем дребни наглед, но твърде важни по същество. Чрез тези поправки в едни случаи се подчертава по-силно мисълта на автора или се изразява по-добре неговото отношение („но и за теб моми има“ вм. „и за тебе моми има“; „за жени, за сиромаси“ вм. „за жени и за сиромаси“; „речи тамо: бог да прости“ вм. „речи само: бог да прости“), друг път се постига по-голяма точност на изображението („вълкът му ближе лютата рана“ вм. „и вълк му ближи лютата рана“; „и слънцето пак пече ли — пече!“ вм. „А пак слънцето пече ли — пече“) или по-пълна характеристика на образа („или грозна със имот“ вм. „или някоя със имот“); значителна част от поправките усъвършенствуват синтактичния строеж на фразата и същевременно подобряват ритмичната структура на стиха („но в село нели отиваш“ вм. „в село нели ти отиваш“; „ти ще видиш там набити“ вм. „ще да видиш там набити“; „юнак във младост и в сила мъжка“ вм. „юнак във младост и с сила мъжка“; „братята ти и двоица“ вм. „и братята ти и двоица“; „пак бъди какъвто си бил“ вм. „и бъди си какъвто си бил“) и пр. Тази работа на Ботев още веднъж ни убеждава, че големият поет се е отнасял с изключително внимание към текста на своите творби и същевременно доказва, че е умееł безпогрешно да намира и сполучливо да отстранява и най-малките слабости, допуснати в първите им публикации.

Внимателното проучване на Ботевата работа над стиха ни дава възможност да направим някои изводи за творческия процес у нашия велик поет. Преди всичко трябва да подчертаем извънредно сериозното отношение на Ботев към своята творческа работа. Независимо от обстоятелствата, в които се е намирал, поетът винаги е полагал изключителна грижа за словото, винаги се е стремил към точната дума, към съвършения израз на чувството или мисълта. Това той е постигал не отведнъж, а в резултат на продължителни търсения и упорита работа. Според данните, с които в момента разполагаме, можем да заключим, че тази работа в основната си част е била извършвана не предварително (в съзнанието на поета), нито по-късно (след първоначалното нахвърляне на текста), а при самото написване на произведението. Ботев никога не е прибегвал до значителна преработка на стихотворенията след първоначалното им обнародване. Поправките, които той внася в текста на този етап, засягат предимно отделни думи в рамките на стиха. Друго важно заключение, до което достигаме, е, че Ботев не е поправял стиховете си под влияние на Каравелов или под друго чуждо влияние; напротив, в следващите публикации той винаги е отстранявал чуждата намеса. Трябва също да се изтъкне рядкото умение, с което Ботев е поправял стиховете си. Подобренията, които той внася в своите стихотворения, усъвършенствуват стила и езика, обогатяват и освежават израза, подчертават мисълта, засилват чувството и в крайна сметка — увеличават въздействието на неговата поезия. Поради всичко това работата на Ботев над стиха заслужава вниманието не само на специалистите. Тя може да бъде извънредно поучителна и за всеки съвременен творец на художественото слово.